

УДК 81'28:398

Марина ШАРАПА

**ПРОСТОРОВА ВАРІАНТНІСТЬ
РІЗНОПЛАНОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ КУЛЬТУРНИХ ЯВИЩ
(на матеріалі середньополіської весняної календарної обрядовості)**

У статті з'ясовано особливості дослідження просторової варіантності різнопланових елементів культурних явищ, подано результати картографування вербальних та невербальних одиниць середньополіської весняної календарної обрядовості.

Ключові слова: *етнолінгвістика, етнолінгвогеографія, явища традиційної народної духовної культури, середньополіська весняна календарна обрядовість.*

Одним із актуальних завдань етнолінгвістики є картографування явищ традиційної народної духовної культури, що уможливорює вивчення географії культурних явищ та їх просторової варіативності. Важливість цієї проблеми засвідчує зростання інтересу до етнолінгвогеографії в слов'янознавстві: виконання окремих наукових проектів спирається на картографування культурних явищ (напр.: «Етнолінгвістичний атлас Побужжя» колективу польських учених, Атлас поліського весільного обряду П. Романюка, Атлас поліського поховального обряду В. Конобродської, Атлас народної медицини та лікувальної магії В. Мойсієнка, Атлас поліського традиційного одягу та взуття Г. Гримашевич, Атлас середньо поліських весняно-літніх календарних обрядів М. Шарапи).

Встановлення локальних розбіжностей та ареальних зв'язків у мовних і позамовних явищах традиційної народної духовної культури сприяє виявленню в їх складі архаїчних елементів. Отримані за допомогою картографування відомості про поширення локальних рис обрядовості та їх номінації мають важливе значення для реконструкції прастану обрядів та шляхів їх історичного розвитку.

У лінгвокартографуванні, де на передній план проступає географія (лінгвальний простір), час виявляється прихованою ознакою, яка може бути окреслена (переважно релятивно) внаслідок інтерпретації просторових характеристик; при цьому час залишається важливим детермінантом розширення та звуження ареалу. Третьою важливою складовою, що значною мірою визначає напрями й глибину динаміки явищ, є їх структура: час відбивається не лише на величині ареалу, а й глибині структурних перетворень, одночасно – структурна зв'язність елемента безпосередньо відбивається на його динаміці¹.

¹ Гриценко П. Ю. Простір і час у лінгвістичній географії / П. Ю. Гриценко // Проблеми

Картографований і лексикографічно оброблений матеріал забезпечує надійність опису та його значну повноту.

Кожен поліський діалект, як і інші слов'янські діалекти, це утворення суцільне – лінгво-фольклорно-етнографічне². Діалектна не лише мова, але й народна культура та фольклор, які існують і функціонують винятково в діалектній формі, у формі місцевих, вузьколокальних варіантів. Оскільки одним із факторів змін, процесів у мові є екстралінгвістичний (зокрема, фактори матеріальної та духовної культури), то дослідження лексико-семантичного рівня мови в багатьох випадках передбачає використання етнографічних матеріалів³. Тісний зв'язок лексем з фольклорно-міфологічною традицією, входження їх в усталені ритуально значимі мовні формули породжують нові компоненти семантичної структури, за якими стоять не денотати, а традиція функціонування лексем⁴. Визначаючи цінність картографічного методу для вивчення обрядів та обрядового фольклору, учені зауважували, що в такому випадку представляють інтерес, як правило, не фонетичні й не морфологічні, а лексичні варіанти назв, які свідчать про міжетнічні зв'язки й відношення⁵.

Суттєвому збагаченню українських традицій лінгвогеографії сприяє запровадження лінгвоетнографічного аспекту під час дослідження лексики української народно-розмовної мови, тобто відображення на лексичних лінгвістичних картах й етнографічних опозицій. Значна диференційованість як лінгвістичного, так і етнографічного ландшафту призводить до застосування в українських регіональних лексичних атласах етнографічного аспекту, реалізованого в паралельному розрізненні картографування лексичних та етнографічних протиставлень на окремих картах⁶.

Вибравши об'єктом картографування весняні календарні обряди, ми здійснили фіксацію та аналіз їх територіальних варіантів, вияв сталих і варіантних ознак, що дозволило зробити певні висновки не лише про структуру, а й про генезис складових частин обрядів та їх цілості. Це сприятиме створенню інваріантної моделі обрядів, установленню відношення до цієї моделі зафіксованих варіантів, розкриттю шляхів до реконструкції вихідного стану обрядів^{7,8}.

сучасної ареалогії. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 107.

² Толстой Н. И. Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья (1984–1994) / Н. И. Толстой // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. – М. : Индрик, 1995. – С. 13.

³ Толстой Н. И. Некоторые вопросы соотношения лингво- и этнографических исследований / Н. И. Толстой // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л. : Наука, 1974. – С. 18–20.

⁴ Гриценко П. Ю. До питання про ареальний аспект дослідження лексико-семантичної системи / П. Ю. Гриценко // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 167.

⁵ Чистов К. В. Проблемы картографирования обрядов и обрядового фольклора. Свадебный обряд / К. В. Чистов // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л. : Наука, 1974. – С. 76, 78.

⁶ Дзендзелівський Й. О. Лінгвоетнографічний аспект при дослідженні лексики українських народних говорів / Й. О. Дзендзелівський // Проблеми української діалектології на сучасному етапі. Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1990. – С. 16.

⁷ Толстой Н. И. Некоторые соображения о реконструкции славянской духовной культуры / Н. И. Толстой // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры : источники и методы. – М. : Индрик, 1989. – С. 13–14.

⁸ Конобродська В. Л. Українська етнолінгвістика на шляху пошуку (замість передмови) / В. Л. Конобродська // Етнолінгвістичні студії. 1. – Житомир : Полісся, 2007. – С. 11.

За результатами дослідження, на території Середнього Полісся зафіксовано позамовні явища, які мають не лише загальнополіське, але й східнослов'янське поширення: звичаї *випікати в середу на четвертому тижні посту обрядове печиво у вигляді хреста*, назва якого утворена на базі кореня *-хрест-*; *умиватися водою, у яку покладено великодню крашанку*; *вибивати великодні яйця для випробовування на міцність*⁹.

Значна кількість середньополіських номінативних одиниць має загальнополіську основу. Так, загальнополіська назва 'дня Сорока мучеників' *Соро́ка*, зафіксована лише в східній та в північній, наближеній до східної, частинах середньополіського ареалу, а послідовно поширена у всьому ареалі назва *Сорок святих*, відома лише на заході Гомельщини¹⁰. На Поліссі *волочбними, волочунними, волочоними* називають великодні яйця, які дарували дітям, гостям, давали бідним тощо. Середньополіські варіанти таких назв відомі на позначення подарунків (найчастіше паски та великодніх яєць), які хрещеники носили хрещеним або навпаки. Одинично зафіксована назва 'наступного після Великоднього поминального тижня' *Хомина неділя* (с. Стирти Черняхівського району Житомирської області) є варіантом типових для Полісся хрононімів, віднесених до наступної після Великодня неділі, які походять від власного імені Хома. За межами Полісся *Хомина неділя, Хомин тиждень* відомий практично на всій російській території, на території українського Лівобережжя, спорадично – у східній Білорусі¹¹.

Середньополіські звичаї *використовувати обрядове печиво у вигляді хреста, виготовлене в середу на четвертому тижні Великого посту, під час перших польових робіт та першого весняного вигону худоби на пашу*; *використовувати освячену у Вербну неділю вербову гілку для першого вигону худоби на пашу (як правило на Юрія)* та як *оберіг від грози, граду, гromу; ритуальні виходи в поле на Юрія* відомі на всій поліській території^{12,13}.

Значна кількість мовних та позамовних явищ середньополіського ареалу поширена лише в деяких поліських ареалах. Так, на позначення 'свята Стрітєння' в середньополіському ареалі зафіксовано властиві для всієї східної частини поліського ареалу хрононіми на базі кореня *-стріт-* з різними фонеморфологічними варіантами; хрононіми на базі кореня *-гrom-*, які поширені в західній частині Полісся та мають продовження на польській території, зафіксовано лише в одному населеному пункті (с. Замисловичі Олевського району Житомирської області). З першим та другим типом назв цього свята пов'язані назви свічки, освяченої в цей день. С. Толстая зазначає, що межа між хрононімами та назвами свічки не збігається, а зміщена до південного сходу, і в багатьох населених пунктах свічка має назву *громнична*, а свято називається *Стрітєння*, що може вказувати або на скорочення ареалу календарної назви *Громниці* (його переміщення на північний захід) або, навпаки, на поширення на південному сході назви *громнична свічка* з тієї зони, де вона збігається з назвою

⁹ Агапкина Т. А. Очерки весенней обрядности Полесья / Т. А. Агапкина // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. – М. : Индрик, 1995. – С. 30, 64, 68.

¹⁰ Там же. – С. 32.

¹¹ Там же. – С. 71, 83, 84.

¹² Там же. – С. 30, 46, 49.

¹³ Агапкина Т. А. Юрьев день в Полесье : ритуальные виходи в поле / Т. А. Агапкина // Проблеми сучасної ареології. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 324–325.

свята¹⁴. У середньополіському ареалі на позначення *стритенської свічки* поширені назви на базі кореня *-стрит-* з різними фонеморфологічними варіантами, спорадично зафіксовано назви на базі кореня *-гром-*, представлені в населених пунктах з першим типом назв свята.

Середньополіські назви останнього тижня перед Великим постом *Масляниця*, *Масляний тиждень*, *Масляна неділя* відомі на всій поліській території, крім західної, де поширені назви *Масниця*, *Масниці*. Назви типу *Прощений день*, *Прощальний тиждень*, *Прощальна неділя* спорадично зафіксовані на сході та заході Полісся¹⁵. Характерна для всього Центрального Полісся назва ‘середі на четвертому тижні Великого посту’ *Хресці*, яка відрізняє цей ареал від західного й східного¹⁶, зафіксована в північній частині середньополіського ареалу та спорадично в південній, наближеній до східної. Більшого поширення ця назва набула на позначення ‘четвертого тижня Великого посту’ в північній, центральній, наближеній до східної, та спорадично в крайній західній частинах. Хрононіми *Вербна неділя*, *Вербний тиждень* переважають на території Центрального й Східного Полісся (східніше р. Горині), західніше річки Горині послідовно зафіксовано хрононіми *Вербниця*, *Вербиця*, спорадично на Поліссі зафіксовано хрононім *Вербич*. Характерна для всього середньополіського говору назва *Чистий четвер* – ‘четвер останнього тижня Великого посту’ поширена на всій території Полісся, крім деяких західних і східних районів, де відома назва *Страсть*. Така назва зафіксована також у наближеній до східної частині середньополіського ареалу. У північній, наближеній до східної, частині ареалу відома похідна назва *Страсники*¹⁷. На позначення ‘свята Воскресіння Христа’ у середньополіському ареалі більш послідовно поширена назва *Великдень*, хоча паралельно це свято можуть називати *Паскою*, побутування цієї назви переважає в західних і східних межах Полісся¹⁸. Назви поминальних днів, пов’язані з першими днями наступного після Великоднього тижня (Хоминого тижня), *Проводи*, *Проводна неділя*, *Проводний тиждень* поширені на території Прип’ятського Полісся¹⁹. Хрононім *Юрій* відомий на всій території Прип’ятського Полісся, на Чернігівщині – *Григорій*, на сході Гомельщини та південному заході Брянщини – *Ягорій*²⁰.

Спорадично зафіксовані назви великодніх фарбованих яєць *красні яйця*, *чірвоні яйця*, які мають загальнополіський відповідник *крашанки*, поширені також у низинах Горині. Одиначо зафіксована середньополіська назва ‘обрядового печива, виготовленого на Сорок святих’ *сороковки* має поодинокі

¹⁴ Толстая С. М. Стретенская и четверговая свечи / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М. : Индрик, 1986. – С. 28.

¹⁵ Агапкина Т. А. Очерки весенней обрядности Полесья / Т. А. Агапкина // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. – М. : Индрик, 1995. – С. 21–22.

¹⁶ Там же. – С. 28–30.

¹⁷ Там же. – С. 49, 57.

¹⁸ Толстая С. М. К ареальной характеристике полесского традиционного календаря / С. М. Толстая // Полесье и этногенез славян (предварительные материалы и тезисы конференции). – М. : Наука, 1983. – С. 81.

¹⁹ Агапкина Т. А. Очерки весенней обрядности Полесья / Т. А. Агапкина // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. – М. : Индрик, 1995. – С. 83.

²⁰ Агапкина Т. А. Юрьев день в Полесье : ритуальные выходы в поле / Т. А. Агапкина // Проблеми сучасної ареології. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 325.

відомі словотвірні варіанти *со|рокі* або *соро|ки*, які позначають 'обрядове печиво у вигляді пташок', звичай виготовлення якого спорадично поширений на Поліссі: на сході (Брянщина, Сумщина) і на заході (Берестейщина). Середньополіський звичай *гуляти (скакати) в скокалки* на Сорок святих є частиною мікроареалу звичаю *скакати на дошках, скакати в дошки, ломати дошки, гуляти в скокалки, скакати в скокалки*, поширеного на території Нижньої Прип'яті. Повір'я про те, що до дня Сорока святих *пташка повинна принести на гніздо сорок ломачок* та про те, що *якщо в цей день буде мороз, то після цього буде ще сорок морозів* широко відомі на території українського Полісся та на заході Берестейщини. У західній частині Полісся досить розвинута ритуальна основа свята Благовіщення, а в Центральному та Східному Поліссі цей день пов'язаний з численними заборонами, наприклад, найпоширенішою є *заборона чіпати землю до Благовіщення*. Юрїївський звичай *качання по житу* та *обрядової трапези в полі* відомий на території української частини Правобережного Полісся. Звичай на Чистий четвер оберігати будівлі від хтонічних істот та комах за допомогою *окреслення символічного магічного кола навкруги будівель* повсюдно поширений в Середньому Поліссі²¹.

Досліджуючи цикл поліської весняної обрядовості, Т. Агапкина вказує на зв'язок Полісся з різними слов'янськими етнокультурними «діалектами», водночас визначає найбільш неоднорідною традицію Середнього Полісся, характерною ознакою якої є відсутність послідовних етнокультурних «притягувань». Визначаючи типи полісько-різнослов'янських паралелей різних явищ весняної календарної обрядовості, дослідниця виділяє полісько-російські паралелі (виокремлюємо серед них зафіксовані в Середньому Поліссі): *очищувальні та апотропейчні ритуали Чистого четверга*; звичай *поминати померлих на Радовницю*; назви часових понять на позначення календарних дат *Маслениця, Радуниця, Вербна неділя, Хомина неділя*; полісько-західнослов'янські паралелі: *масляничний звичай тягнути, волочити колодку*; поширений у Східному Поліссі та в деяких західноросійських областях, редуковано представлений у Західному Поліссі та досить активно – у західних слов'ян: *поліський хрононім Білий тиждень*; *весняні очищувальні (миття, купання) та апотропейчні (захист будівель від змій) ритуали*, віднесені в Центральному й Східному Поліссі до Чистого четверга (у Західному Поліссі – до Благовіщення), що загалом збігається із західнослов'янською обрядовою практикою виконання аналогічних магічних дій у один із днів Страсного тижня; *західно-й центральнополіський хрононім Проводи*; *полісько-південнослов'янські паралелі: звичай виходів у поле на день Юрія*; найбільше полісько-карпатських паралелей зафіксовано в зоні Західного Полісся²².

Отже, за результатами етнолінгвогеографічного дослідження середньополіської весняної обрядовості, завдяки її зіставленню з обрядовістю інших діалектно-культурних зон, з'ясовано, що вона становить єдність часткових, окремих діалектних середньополіських та загальних поліських, українських, східнослов'янських, слов'янських рис. Мовні та позамовні явища середньополіської весняної календарної обрядовості як компоненти єдиної семантичної цілості сформовані на основі спільної міфологічної мотивації, є

²¹ Агапкина Т. А. Очерки весенней обрядности Полесья / Т. А. Агапкина // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. – М. : Индрик, 1995. – С. 32, 35–38, 41, 46, 49, 59, 63.

²² Там же. – С. 101–103; 105.

засобами вираження плану змісту, реальним втіленням міфологічних уявлень, тому іноді відновленню зруйнованих ареалів може сприяти нанесення на карти різнопланових одиниць обрядового тексту, об'єднаних тією самою темою плану змісту обряду, єдиною мотивацією. Картографування – це важлива складова частини комплексного дослідження календарної обрядовості як елемента традиційної народної духовної культури. Зауважимо, що сучасні просторові варіанти вербальних та невербальних одиниць культурного явища можуть відбивати давню просторову варіантність; утворюватися внаслідок розпаду певної цілості при збереженні однією локальною традицією актуальності лише деяких компонентів; формуватися в результаті нашаровування нових компонентів на більш давні.

Марина Шарапа.

***Пространственная вариативность
разноплановых элементов культурных явлений***

(на материале среднеполесской весенней календарной обрядности)

В статье выяснены особенности исследования пространственной вариативности разноплановых элементов культурных явлений, поданы результаты картографирования вербальных и невербальных единиц среднеполесской весенней календарной обрядности.

Ключевые слова: *этнолингвистика, этнолингвогеография, явления традиционной народной духовной культуры, среднеполесская весенняя календарная обрядность.*

Marina Sharapa.

***Spatial variability of diverse elements of cultural phenomena
(based on Middle Polissya spring calendar rites)***

The article deals with the peculiarities of the research of spatial variability of cultural phenomena diverse elements. The results of Middle Polissya spring calendar rites verbal and nonverbal units mapping are given in the article.

Keywords: *ethnolinguistics, ethno linguistic geography, phenomena of traditional folk spiritual culture, Middle Polissya spring calendar rites.*